

“ΤΑ ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ”

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΣΩΤ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Διδασκάλου μετεκπαιδευθέντος στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν
Διπλωματούχου τῶν Παιδαγωγικῶν Πανεπ. Ἐδιμβούργου

Εἰσαγωγή

Ὁ συναισθηματικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς ζωῆς του. Τὸ παιδί κλαίει ἀπὸ τὴ στιγμή, ποὺ ἔρχεται στὸν κόσμον κι' ἀργότερα ἀρχίζει νὰ εὐχαριστιέται ἢ νὰ δυσαρεστιέται ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ, ποὺ οἱ διάφορες ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες του ἱκανοποιοῦνται. Ὁ τρόπος, ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο τὸ παιδί ἐκδηλώνεται στὶς διάφορες καταστάσεις διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ μεγάλος ἐκδηλώνεται. Σὲ πολλὲς μάλιστα περιπτώσεις οἱ διαφορὲς εἶναι τόσο μεγάλες, ποὺ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ παιδιοῦ σὲ πολλοὺς φαίνεται ἐντελῶς ξένη καὶ προκαλεῖ ἄλλοτε γέλιο ἢ σαρκασμὸ κι' ἄλλοτε ἐκπληξὴ ἢ θαυμασμὸ. Μία σύντομη ἀνάλυση τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῶν συναισθημάτων τοῦ παιδιοῦ σὲ σύγκριση μὲ τὰ συναισθήματα τῶν μεγάλων θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ βροῦμε τίς σπουδαιότερες διαφορὲς, ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα σὰ συναισθήματα τῶν παιδιῶν καὶ τῶν μεγάλων, κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὴ συναισθηματικὴ διαγωγὴ τοῦ παιδιοῦ. Ἀναλύοντας λοιπὸν τὸ συναισθηματικὸν κόσμον τοῦ παιδιοῦ, παρατηροῦμε ὅτι:

1. Τὰ συναισθήματα τοῦ παιδιοῦ ἔχουν μικρὴ χρονικὴ διάρκειαν.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συναισθήματα τῶν μεγάλων, τὰ συναισθήματα τοῦ παιδιοῦ διαρκοῦν γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Στὴν οὐσία διαρκοῦν μόνο λίγα λεπτά καὶ ὕστερα σταματοῦν ἀπότομα. Αὐτὸ κατὰ κύριον λόγον ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ παιδί ἐξωτερικεύει ἐλεύθερα ἐκεῖνο, ποὺ αἰσθάνεται καὶ ἀπαλάσσει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ ἐσωτερικὰς συγκρούσεις, ποὺ θὰ τὸ ὀδηγοῦσαν στὴν ἀνάγκη νὰ βρισκεται γιὰ πολὺ χρόνον στὴν ἴδια συναισθηματικὴ κατάσταση. Καθὼς τὸ παιδί μεγαλώνει, οἱ περιορισμοί, ποὺ τὸ στενὸ οἰκογενειακὸ ἢ τὸ εὐρύτερον κοινωνικὸ περιβάλλον ἐπιβάλλει, ὀδηγοῦν σὲ δυστροπίες, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται γύρω στὸ τέταρτον ἔτος καὶ φτάνουν στὸ ἀνώτερον σημεῖον κατὰ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν. Τότε τὸ συναίσθημα τοῦ παιδιοῦ, σὲ σχέση μὲ προηγουμένα χρόνια, ἔχει τὴ μεγαλύτερη χρονικὴ διάρκειαν.

Ὅταν τὸ παιδί παίζει μὲ παιδιὰ τῆς ἡλικίας του, ἐλεύθερον ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψιν καὶ τοὺς περιορισμοὺς τῶν γονέων του καὶ τῶν ἄλλων μεγαλυτέρων του, ἐκφράζει τὰ συναισθήματά του γρήγορα καὶ ἐλεύθερα. Στὴν παρουσίαν, ὅμως, ἄλλων μεγαλυτέρων του, ἀρχίζει νὰ ἐκδηλῶνῃ δυστροπίες ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πιὸ κοινὰ εἶναι: ἡ ὀργή, ἡ δειλία, ὁ φόβος, ὁ ἐκνευρισμὸς, ἡ γκρίνια, ἡ σκυθρωπότης, ἡ ἐπίμονη ἀρνήσις κλπ.

2. Τα συναισθήματα του παιδιού είναι έντονα και ζωνρά.

Αν παρακολουθήσουμε τις συναισθηματικές αντιδράσεις του μικρού παιδιού θα δούμε ότι χαρακτηρίζονται από μία ένταση, που σπάνια τη συναντάμε στις συναισθηματικές αντιδράσεις των μεγάλων. Είναι, όμως, λίγο δύσκολο αυτές τις συναισθηματικές αντιδράσεις του παιδιού να τις ταξινομήσουμε ανάλογα, με το βαθμό έντασεων, που προκαλούν. Εκείνο όμως, που πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας είναι ότι: όσο πιο σοβαρή είναι η κατάσταση με την οποία το παιδί έρχεται αντιμέτωπο, τόσο πιο έντονη θα είναι και η συναισθηματική του αντίδραση, π.χ. όσο πιο έντονα και επίμονα αρνιόμαστε στο παιδί να κρατά στα χέρια του πράγματα, που μπορεί να καταστρέψει, τόσο πιο πολύ θα το βλέπουμε να επιμένει και να έκνευρίζεται. Σε πολλούς μεγάλους, που δεν έχουν υπ' όψη των τη διαγωγή του παιδιού, οι έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις σε μία άσημαντη ένδοχληση, προκαλούν δυσαρέσκεια και έκνευρισμό. Αυτό αληθεύει περισσότερο στις περιπτώσεις φόβου, όργης, και χαράς, που έκδηλώνονται σε γνωστές, για το παιδί, καταστάσεις. Το παραγμένο παιδί έχει την ίδια συναισθηματική ανάπτυξη όπως και το ήμαλό, παλοπροσαρμοσμένο παιδί, αλλά στο παραγμένο παιδί οι άρνητικοί συναισθηματικοί είναι πιο συχνόι και πιο έντονοι απ' ότι είναι στο ήμαλό παιδί.

3. Τα συναισθήματα του παιδιού είναι παροδικά.

Ο παροδικός χαρακτήρας των συναισθημάτων του μικρού παιδιού, που καταλήγει σε ταχύτατες αλλαγές από γέλια σε δάκρυα, από όργη σε χαμόγελο ή από ζήλεια σε άγάπη και στοργή, σε πολλούς μεγάλους είναι πολλές φορές άκατανόητος γιατί διαφέρει σημαντικά από τον τρόπο, με τον οποίο ο μεγάλος έκφράζει τα συναισθήματά του. Η συμπεριφορά του παιδιού αλλάζει από λεπτό σε λεπτό και ενώ στη μία στιγμή χαρακτηρίζεται από ένα έντονο, ζωνρό συναίσθημα την άλλη στιγμή μεταβάλλεται άμέσως σ' ένα, το ίδιο έντονο, αλλά έντελως διαφορετικό, συναίσθημα. Στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας αυτή ή παροδικότητα είναι πιο συχνή και βλέπουμε το παιδί από πολύ θαρρετό που είναι σε μία στιγμή να γίνεται πολύ ντροπαλό στην άμέσως επόμενη.

Αυτό το μεταβατικό χαρακτηριστικό της συναισθηματικής διαγωγής του παιδιού, οδηγεί πολλούς μεγάλους στην έρώτηση αν το παιδί αισθάνεται τόσο βαθειά όσο ο μεγάλος. Η γρήγορη αλλαγή από τη μία συναισθηματική αντίδραση στην άλλη μάς προδιαθέτει να υποστηρίξουμε όχι. Αυτή, όμως, ή αλλαγή μπορεί να οφείλεται σε άλλες αιτίες και όχι στη ρυχότητα των αισθημάτων που κατέχουν το παιδί. Στην ούσια οφείλεται:

1. Στο ότι το παιδί δεν έχει φτάσει ακόμα στην πλήρη διανοητική του ώριμανση και δεν έχει αποκτήσει την ανάλογη εμπειρία.
2. Στο ότι το παιδί έχει μικρότερη διάρκεια προσοχής, που το καθιστά ικανό ν' απομακρύνεται γρηγορότερα από τη μία κατάσταση και να μεταπηδά στην άλλη και
3. Στο ότι το παιδί έκδηλώνει τα αισθήματά του με αυθορμητισμό και χωρίς καμιά επιφύλαξη γιατί ακόμα το χαρακτηρίζει η παιδική άθωότητα.

Έτσι βλέπουμε ότι η συναισθηματική διαγωγή του παιδιού έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη συναισθηματική διαγωγή του μεγάλου, που κατά γενικό κανόνα χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη σταθερότητα.

4. Τα συναισθήματα του παιδιού εμφανίζονται συχνά.

Κατά μέσα όρο, τα συναισθήματα του παιδιού, παρουσιάζονται πιο συχνά απ'

ὅτι παρουσιάζονται στους μεγάλους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ὅτι καθὼς τὸ παιδί μεγαλώνει, στὶς διάφορες καταστάσεις ἢ τὰ γεγονότα, πὸν τοῦ δημιουργοῦν συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις, ἀποκτᾶ μεγαλύτερη προσαρμοστικὴ ἰκανότητα σὲ σχέση μ' αὐτή, πὸν εἶχε ὅταν ἦταν σὲ μικρότερη ἡλικία: Τώρα τὸ παιδί, ἐπειδὴ ἔχει μάθει ὅτι ἡ ἀποδοκιμασία ἢ ἡ τιμωρία ἀπὸ τὴν κοινωνία ἀκολουθεῖται ἀπὸ κάποια συναισθηματικὴ ἐκδήλωση, προσπαθεῖ ν' ἀντιμετωπίσει καταστάσεις, πὸν δὲ θὰ τοῦ προκαλέσουν συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι ἡ βαθμιαία ἐλάττωση τῆς συχνότητος τῶν συναισθηματικῶν του ἐκδηλώσεων.

5. Οἱ συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις διαφέρουν ἀπὸ παιδί σὲ παιδί.

Παρατηρήσεις, πὸν ἔγιναν σὲ παιδιά διαφόρων ἡλικιῶν ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία στὶς συναισθηματικὲς τῶν ἀντιδράσεις. Στὰ νεογέννητα οἱ συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις εἶναι σχεδὸν παρόμοιες σ' ὅλα τὰ παιδιά. Σιγά - σιγά, ὅμως καθὼς τὸ παιδί μεγαλώνει καὶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ μάθηση ἐπηρεάζουν τὴν συμπεριφορὰ του, οἱ ἐκδηλώσεις πὸν ἀκολουθοῦν τὰ διάφορα συναισθήματα γίνονται ὅλο καὶ περισσότερο ἀτομικὲς. Ἐπὶ παραδείγματι, ἓνα παιδί σὲ φόβο θὰ τρέξει νὰ βγῆ ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο, ἓνα ἄλλο θὰ κρυφτῆ σὲ φουστάνι τῆς μάνας του, ἐνῶ ἓνα ἄλλο θὰ πέσει κάτω σὲ πάτωμα καὶ θὰ κλαίῃ. Τὸ ἴδιο εἶναι ἀληθινὸ καὶ γιὰ ὅλα τ' ἄλλα συναισθήματα.

Τὸ 1936 ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος Johnson⁽¹⁾ σὲ παιδιά τοῦ νηπιαγωγείου παρουσίασε τρεῖς διαφορετικὲς ἐργαστηριακὲς καταστάσεις μὲ σκοπὸ νὰ στενοχωρήσῃ ἢ νὰ προκαλέσῃ φόβο στὰ παιδιά. Στὸν πειραματισμὸ τοῦ αὐτοῦ παρατήρησε πολλὲς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις τῶν παιδιῶν. Ἄλλα προσπαθοῦσαν νὰ προφυλαχθοῦν, ἄλλα νὰ κρυφτοῦν, ἄλλα ἔδειξαν δειλία, ἄλλα τρόμαξαν κι' ἀκόμα ἄλλα ἰκέτευαν γιὰ βοήθεια ἀπὸ ἄλλους. Διαφορὲς στὶς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις τῶν παιδιῶν βρέθηκαν καὶ ὅταν τὰ παιδιά ἔκαναν ἰατρικὲς ἐξετάσεις. Μερικὰ παιδιά ἔκλαψαν, ἄλλα προσπάθησαν ν' ἀποσυρθοῦν, μερικὰ ἀντέδρασαν ἀκόμα πρὸ δραστήρια καὶ μερικὰ δὲν ἔδειξαν καμμιά συναισθηματικὴ ἀντίδραση.

6. Τὰ συναισθήματα τοῦ παιδιοῦ εἶναι δυνατὸ ν' ἀνακαλυφθοῦν ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς του.

Ἐνας μεγάλος μπορεῖ νὰ κρύψῃ τὰ αἰσθήματά του καὶ τὰ συναισθήματά του σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ εἶναι δύσκολο στους ἄλλους νὰ καταλάβουν πῶς ἀκριβῶς αἰσθάνεται. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ παιδιά. Ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις, πὸν δὲν μποροῦν νὰ δείξουν τίς συναισθηματικὲς τῶν ἀντιδράσεις, πὸν σχετίζονται μὲ τὸ τί αἰσθάνονται, ὁ συναισθηματισμὸς των μπορεῖ ν' ἀνακαλυφτῆ ἀπὸ τίς ἀνησυχίες των, τίς ὄνειροπολήσεις τίς ἐντάσεις, τὸ ἀνοιγοκλείσιμο τῶν ματιῶν, τὸ δύζαγμα τοῦ δακτύλου, τίς γλωσσικὲς δυσκολίες, τὴν ἀναρεξία, τὴν παιδιακίστικη συμπεριφορὰ, τοὺς νευρικοὺς χειρισμοὺς, τίς κινήσεις τοῦ σώματος, τὸ συχνὸ κλάμα, τὴν ἰσχυρογνωμοσύνη καὶ τὰ ὑστερικὰ ξεσπάσματα. Τὰ ἀγόρια δείχνουν πρὸ πολλὰ συμπτώματα τῶν συναισθημάτων, ἀπ' τὰ ὅποια κατέχονται, παρὰ τὰ κορίτσια.

7. Τὰ συναισθήματα τοῦ παιδιοῦ ἄλλοτε εἶναι ἰσχυρὰ καὶ ἄλλοτε ἀδύνατα.

Σὲ μερικὲς ἡλικίες, ὀρισμένα συναισθήματα εἶναι ἰσχυρὰ, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἐλατ-

1. Βλέπε : Johnson B.J., Variations in Emotional Responses of Children, στὸ περιοδικὸ Child Development, τεύχος 7, σελίδες 85—94, 1936.

τώγεται ή δύναμή των. "Αλλα πάλι, ενώ στην αρχή είναι αδύνατα, αργότερα γίνονται ισχυρά. Επί παραδείγματι, τὰ μικρά παιδιά, στην παρουσία ξένων ή σε ξένο σπίτι, δείχνουν σημαντική ντροπαλότητα. Αργότερα, όταν αντιλαμβάνονται ότι δεν υπάρχει τίποτε, πού νά τὰ φοβίξη, ή ντροπολόγητά των, λιγοστεύει, ώσπου χάνεται σιγά-σιγά. Με τον ίδιο τρόπο οί εκρήξεις οργής φτάνουν στο ανώτερο σημείο λίγο προτού τὸ παιδί, μπῆ στο σχολείο και μετά τὸ χρόνο αὐτὸ αρχίζουν νά μειώνονται ὄχι μόνο στη συχνότητα, πού εμφανίζονται ἀλλά και στην ένταση. Αὐτή ή εκδηλη συναισθηματική αστάθεια ὀφείλεται ἐν μέρει στην ανάπτυξη τῶν διανοητικῶν ικανοτήτων τοῦ παιδιοῦ, ἐν μέρει στις ἀλλαγές τῶν ἐνδιαφερόντων του και ἐν μέρει στις ἀλλαγές τῆς δύναμης τῶν κινήτρων.

8. Οί συναισθηματικές ἐκφράσεις τοῦ παιδιοῦ μεταβάλλονται καθὼς τὸ παιδί μεγαλώνει.

Τὸ μικρὸ παιδί θέλει ὅτι θέλει όταν τὸ θέλη. Δέν τὸ ἐνδιαφέρει ἀν εἶναι χρήσιμο ή βλαβερὸ στὸν ἑαυτὴ του ή στοὺς ἄλλους ή ἀν εἶναι φτηνὸ ή ἀκριβό. Με τὸν ίδιο τρόπο όταν κάποιος τὸ φοβερίξη δέν διστάζει νά τρέξη μακριά ή νά κρύψη ή νά δείξη τὸ φόβο του με τὸ κλάμα. "Ακόμα κι' όταν εἶναι εὐτυχισμένο ή χαρούμενο δέν περιμένει νά ἐκφράση τὴν εὐτυχία του και τὴ χαρά του σε κατάλληλο χρόνο ή τόπο. Χαίρεται και χαμογελά ὅπου και ὅπως βρίσκεται ἀδιαφορώντας ἀν αὐτό, πού κάνει εἶναι ἐνδεχόμενο νά φαίνεται στοὺς ἄλλους ὅτι τὸ κάνει ἀπὸ χαιρεκακία.

Σε πολὺ μικρὴ ἡλικία μερικοὶ γονεῖς προσπαθοῦν νά διδάξουν στα παιδιά των τὸν ἔλεγχο τῶν συναισθηματικῶν των ἐκφράσεων με τιμωρίες, ἀποδοκμασίες ή ἐπιδοκμασίες, κριτικές τῶν πράξεων ἀνάλογα με τὴν ἡλικία τοῦ παιδιοῦ ή τις ἀτυχηματικές των γιὰ τὸν καλύτερο τρόπο διαπαιδαγώγησης τοῦ παιδιοῦ. Αργότερα καθὼς τὸ παιδί ἀντιμετωπίζει τις πιέσεις τῶν διαφόρων ἐξωοικογενειακῶν κοινωνικῶν ὀμάδων γιὰ νά σταματήση τις συναισθηματικές του ἐκδηλώσεις, ἀνακαλύπτει ὅτι οί συναισθηματικές του ἐκρήξεις, πού ἀποδείχθηκαν ἀποτελεσματικές γιὰ κάποιο σκαπό σε προηγούμενη ἡλικία, τώρα θεωροῦνται, ἀκόμα κι' ἀπ' τὸν ίδιο, σαν παιδιακτικές. Πολλές φορές, στο σπίτι ή στο σχολείο, ή ἐπιθυμία του νά εἶναι σύμφωνο με ὅτι ἐπιδοκμάζει ή ὀμάδα σ' αὐτὸ τὸν τομέα τῆς συμπεριφορᾶς του, μπορεί νά εἶναι τόσο δυνατὴ ὥστε κατέχεται ἀπὸ μιὰ ἐπίμονη ἀνησυχία προσαρμογῆς στοὺς ἄγραφους κανόνες τῆς ὀμάδας. Ἀπὸ τὸ χρόνο, πού τὸ παιδί ἀφήνει τὴν παιδικὴ ἡλικία, ξέρει ὅτι ή κοινωνική ἐπιδοκμασία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τοῦ ἐλέγχου, πού μπορεί νά ἐπιβάλει στις ἐκδηλώσεις τῶν συναισθημάτων του.

Μερικά παιδιά, σε μεγαλύτερη ἡλικία, ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν γονέων και τῶν δασκάλων, ἔχουν μάθει πῶς νά ἐλέγχουν ή νά ἐκδηλώνουν τὴ συναισθηματικὴ των συμπεριφορὰ σύμφωνο με τὸν τύπο, πού ή κοινωνία ἐπιδοκμάζει. Σε πολλές, ὁμως, περιπτώσεις τὰ συναισθήματά των ὑποβόσκουν και τὰ ἐκδηλώνουν σε χρόνο και τρόπο, πού ἔρχεται σε ἀντίθεση με ὅτι εἶναι ἀρεστὸ στην κοινωνία. "Ἔτσι εἶναι ἐνδεχόμενο νά δοῦμε ἓνα παιδί νά σπάξη τὰ τζάμια ἐνὸς παραθυριοῦ γιατί εἶναι ὀργισμένο ἐπειδὴ ή μάνα του τὸ ἐπέπληξε γιὰ κάποια ζημιά, πού ἔκανε. Γι' αὐτὸ χρειάζεται μεγάλη προσοχή όταν σαν γονεῖς ή δάσκαλοι εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά παρατηρήσωμε ἓνα παιδί γιὰ κάποια του ἀταξία ή ἀνυπακοή στοὺς κανονισμοὺς τοῦ σπιτιοῦ και τοῦ σχολείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bowley A. Modern Child Psychology, κεφ. 1ο «Emotional Life in Babyhood» σελ. 53—54. Hutchinsons University Library, London, 1948.
2. Brooks F. Child Psychology, κεφ. 10ο, «Emotional Behavior» σελ. 276—295, Methuen and Co, Ltd. London, 1951.
3. Carmichael L. Manual of Child Psychology, 2η έκδοση, κεφ. 14ο, «Emotional Development» σελ. 833—910, John Wiley and Sons, Inc. New York, 1954.
4. Crow L.—Crow A. Child Psychology, 5η ανατύπωση, κεφ. 7ο «Development of Emotional Behavior» σελ. 70—88, Barnes and Noble Inc, New York, 1960.
5. Crow L.—Crow A. : Educational Psychology, κεφ. 6ο, «Emotional Development» σελ. 82—103. American Book Co, New York, 1954.
6. Debesse M. Ψυχολογία του παιδιού, μετάφρ. Ήλ. Ξηροτύρη, κεφ. 10ο, «Ἡ συναισθηματικὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ» σελ. 127—143, Ἐκδόσεις «Κένταυρος» Ἀθῆναι, 1956.
7. Ἐξαρχοπούλου Ν.: Ψυχολογία τοῦ παιδός. Τόμος 2ος κεφ. 14ο. «Ἡ ἐξέλιξις τοῦ συναισθήματος παρὰ τῷ παιδί» σελ. 174—258, Ο.Ε.Σ.Β., Ἀθῆναι, 1955.
8. Jarsild A. Child Psychology, 4η έκδοση, κεφ. 9, 10 καὶ 11ο «Emotional Developments» σελ. 299—400, Staples Press Limited, London, 1955.
9. Peel E. The Psychological Basis of Education, κεφ. 12ο «Emotional Development», σελ. 203—223, Oliver and Boyd, London, 1956
10. Ross J. Groundwork of Educational Psychology, 10η ανατύπωση, κεφ. 9ο «Instinct and Emotion» σελ. 55—75, George Harrap and Co, Ltd. London, 1953.
11. Σακελλαρίου Γ.: Ψυχολογία τοῦ παιδός. Ἐκδοση 3η, κεφ. 9ο, «Ὁ συναισθηματικὸς βίος τοῦ παιδός» σελ. 187—212, Ἀθῆναι, 1935.
12. Thompson G.G, Child Psychology, 2η έκδοση, κεφ. 8ο «Growth Trends in Emotional Behavior, Houghton Mifflin Company, Boston, 1962.